

UDK: 711.4:316.334.52(497.711)

DOI: 10.5379/urbani-izziv-2012-23-01-002

Jasna STEFANOVSKA

Janez KOŽELJ

Urbanistično načrtovanje in težave tranzicijskega razvoja v Skopju

Makedonsko glavno mesto je tako kot številna druga mesta v sosednjih državah doživelo radikalne spremembe, ki so v zadnjih dvajsetih letih in že prej vplivale na urbanistične procese. V zadnjem stoletju se je prebivalstvo Skopja povečalo za več kot desetkrat, družbene spremembe v tem obdobju pa niso vplivale samo na načrtovalske procese, temveč tudi na grajeno tkivo mesta. Posledično so mesto preoblikovale najrazličnejše dinamike. V zadnjih dvajsetih letih je razvoj Skopja zaznamoval dolg in boleč prehod – proces, med katerim se je mesto moralo prilagoditi novim kompleksnim razmeram. Kriza, ki je zajela Skopje, je povzročila slabšo kakovost grajenega okolja in ustvarila plodna tla za špekulativno gradnjo. Postalo je

jasno, da urbanistično načrtovanje ne more več delovati kot orodje nadzora in razvoja, katerega glavni cilj je varovati in spodbujati javne interese. V članku so analizirane načrtovalske pobude, sprejete pred 90. leti 20. stoletja in pozneje, pri čemer so opredeljene glavne faze preobrazbe od 90. let naprej, in sicer v skladu s ključno zakonodajo, političnimi dejavniki in z upravnimi odločitvami, ki so prispevali k urbani preobrazbi mesta.

Ključne besede: urbanistično načrtovanje, postsocializem, Skopje, tranzicija, urbane preobrazbe

1 Uvod

Skopje, glavno mesto nove samostojne države Makedonije, ima več kot 600.000 prebivalcev in je prestalo procese radikalnih družbenih, političnih in gospodarskih sprememb, ki so močno vplivali na načrtovalski sistem in grajeno okolje. Čeprav je Skopje šele pred kratkim postalo glavno mesto neodvisne države, se ponaša z že skoraj stoletno tradicijo urbanističnega načrtovanja.

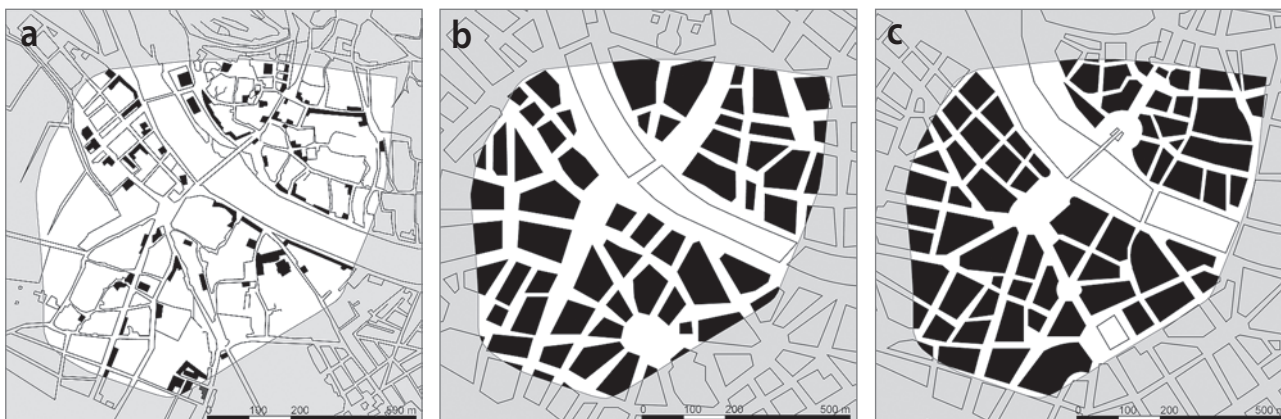
Za načrtovalske pobude pred letom 1990 so bili značilni celostni načrtovalski pristopi in nadzor, na podlagi katerih so se oblikovale in bile delno uresničene zamisli o boljšem mestu. Po padcu državnega socializma je v razvoju mest prišlo do temeljnih sprememb, ki so pripeljale do pomembne urbane preobrazbe (Tsenkova in Nedović-Budić, 2006; Stanilov, 2007a; Hirt in Stanilov, 2009). S temi spremembami sta kapitalizem in tržno gospodarstvo postala najpomembnejša dejavnika procesov rasti in razvoja, ki so zahtevali vzpostavitev novega načrtovalskega sistema. Urbanistične pobude po letu 1990 je bilo treba prilagoditi nastajajočim okoliščinam, vse to pa je povzročilo drobitev urbanega tkiva in je dodatno zamajalo položaj urbanistov. Letu 1990 je sledilo burno obdobje, v katerem je prišlo do velikih sprememb v prostorskih strukturah in načrtovalskih sistemih postsocialističnih mest (Sailer-Fliege, 1999; Pichler-Milanović, 2004; Tsenkova, 2006). Takrat so se v Budimpešti zgodile korenite prostorske spremembe, ki so zahtevale takojšnje spremembe različnih sistemov v državi (Tosics, 2006). Beograd se je soočal s sočasno krizo na več področjih (Vujović in Petrović, 2007), v Bukarešti so se ukvarjali z estetiko in razsežnostjo svoje pretekle monumentalne arhitekture (Ioan, 2007), v Sofiji pa je prihajalo do še večjih prekinitev v razvoju mesta (Doytchinov, 2004). Skopje so doletele korenite spremembe, ki so vplivale tudi na področje načrtovanja. V zadnjih dvajsetih letih je razvoj mesta zaznamovalo dolgo, boleče prehodno obdobje, proces, v katerem se je mesto moralo prilagoditi novim kompleksnim razmeram.

Sedanja kriza, s katero se sooča, je povzročila slabšo kakovost grajenega okolja in ustvarila plodna tla za špekulativno gradnjo. Postalo je jasno, da urbanistično načrtovanje ne more več delovati kot orodje nadzora in razvoja, katerega glavni cilj je varovati in spodbujati javne interese.

V članku so obravnavani urbanistični načrti, spremembe in obnova v središču Skopja, kjer so zgoščene upravne in poslovne funkcije mesta in države. Vsi načrti za ta del Skopja so poskušali dati centru neki nov značaj in zato je uresničitev vsakega od njih imela močan vpliv na urbanistične spremembe v mestu. V članku so najprej opisane načrtovalske pobude v Skopju pred letom 1990, nato pa so obravnavani procese in faze preobrazbe po letu 1990. Na koncu je podanih nekaj komentarjev in mogočih sklepov o najnovejšem dogajanju v mestu, na podlagi katerih je predstavljen mogoč razvoj mesta v prihodnosti.

2 Urbanistično načrtovanje v Skopju pred letom 1990

Zgodovina urbanističnega načrtovanja v Skopju se je začela v začetku 20. stoletja s prvim načrtom, ki ga je za mesto pripravil Dimitrije Leko leta 1914, ko je Skopje spadalo pod Kraljevino Srbijo (slika 1b). Lekov načrt je vključeval vizijo mesta z evropskimi vplivi in je pomenil jasno preusmeritev po petih stoletjih turške vladavine, ki se je končala leta 1912. To obdobje je vplivalo tudi na obliko mesta, saj so se pod turško vladavino v Skopju oblikovali vzorci nestrukturirane in nenadzorovane rasti z ulicami, ki se vijajo v skladu s terenom. V tem obdobju je bilo mesto zgoščeno okrog bazarja, poslovno-trgovskega središča, ki je bilo posledično najživahnejši del mesta, čeprav tam ni bilo stanovanjskih stavb. Načrt iz leta 1914 je prekinil povezave s preteklostjo ter predvidel mesto s širokimi ulicami in z osrednjimi javnimi prostori, ki jih obdajajo urbani bloki nepravilnih oblik. Po tem načrtu se je mesto prvič enakovredno razširilo na južni breg reke Vardar. Poleg tega so bili v načrtu postavljeni temelji urbanističnega načrtovanja v državi, in če-

Slika 1: a) Načrt iz leta 1914; b) razporeditev urbanih blokov v središču mesta v ureditvenem načrtu Dimitrija Leka iz leta 1914, prikazana po načelu figure in ozadja; c) ureditveni načrt Josifa Mihailovića iz leta 1929 (ilustracija: Jasna Stefanovska).

prav je bil uresničen samo v manjšem delu, je bil izhodišče za prihodnje načrtovanje mesta.

Drugi načrt za Skopje je pripravil Josif Mihailović, ki ga je leta 1927 kralj Aleksander imenoval za župana, bil pa je tudi urbanist in arhitekt, ki je pred vrnitvijo v Skopje študiral in delal v ZDA in Angliji. Načrt, ki je nastal pod Mihailovićevim vodstvom (slika 1c), je bil sprejet leta 1929 in je temeljil na načrtu iz leta 1914. V tem obdobju je bilo mesto del Kraljevine Jugoslavije, leta 1931 pa je postalo glavno mesto Vardarske banovine, ki je bila ena od upravnih enot kraljevine. V tem načrtu so postavljeni temelji sodobnega Skopja, saj je kot ena glavnih prvin jasno določen obroč okrog mestnega središča. Obroč in glavne javne prostore v mestu sestavljajo stanovanjski urbani bloki. Zamisel o obroču – ki obdaja mestno središče –, ki je bila prvič predstavljena s tem načrtom, je ostala sestavni del tudi poznejših načrtov. Mihailovićev načrt je bil prvi, ki je trga povezal s Kamnitim mostom, z mestno znamenitostjo iz 15. stoletja. Ta trga so začeli graditi kmalu po sprejetju načrta, ki je obenem pomenil začetek celostnega pristopa k urbanističnemu načrtovanju v Skopju. Izvedbo načrta iz leta 1929 je vse do svoje nenadne smrti leta 1941 koordiniral in nadzoroval Josif Mihailović. Izvedbo je prekinil tudi začetek druge svetovne vojne.

Z drugo svetovno vojno in njenimi posledicami sta se država in njeno glavno mesto znašla v drugačnih razmerah. Leta 1945 je Makedonija postala ena od šestih republik Federativne ljudske republike Jugoslavije. V teh novih okoliščinah je prvi povojni načrt pripravil češkoslovaški modernistični arhitekt in urbanist Luděk Kubeš, ki so ga makedonske oblasti povabile, naj skupaj s sodelavci izvede postopek in pripravi načrt. Načrt iz leta 1948 (slika 2a) kaže močan vpliv in povezave z Le Corbusierjevim načrtom »sončnega mesta« (fra. *La Ville Radieuse*) iz leta 1935 (glej Le Corbusier, 1935). S tem so bili postavljeni novi temelji za načrtovanje mesta s *tabulo raso* kot izhodiščem, ki se ni oziralo na to, kaj je bilo že zgrajeno. Mestno območje zapolnjujejo posamične stavbe, načrt pa ga deli na dve funkcionalni coni, kar je bilo v skladu s tedanjimi razvojnimi smernicami. Poleg tega se prvič pojavi drzen predlog nadaljnjega širjenja mesta proti vzhodu in zahodu vzdolž reke Vardar.

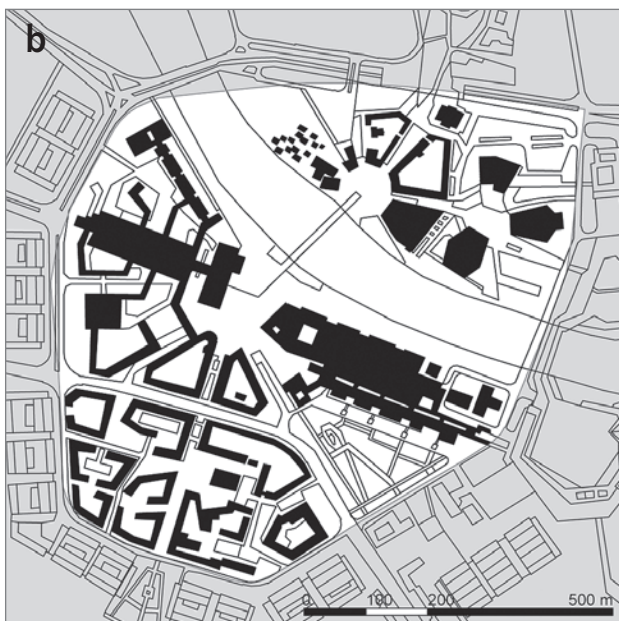
Leta 1963 je Skopje prizadel grozovit potres, v katerem je umrlo več kot tisoč ljudi. Grajeno tkivo je utrpelo ogromno škodo; uničenih je bilo več kot 80 % zgradb (Organizacija Združenih narodov za izobraževanje, znanost in kulturo, 1968). Zaradi vsesplošnega uničenja je bilo mesto izpostavljeno več radikalnim preobrazbam. Te so bile delno izvedljive zato, ker je obstajal centralno nadzorovan načrtovalski sistem z ideološkim ozadjem, katerega cilj sta bili popotresna obnova in tudi gradnja boljšega mesta. Skopje je takoj po potresu obiskal cel niz uglednih strokovnjakov z vsega sveta, da bi prispevali

svoje znanje in pomagali mestu v stiski. Rezultat tega je bilo sodelovanje brez primere, ki je Skopje spremenilo v mesto mednarodne solidarnosti. Po zaslugi mednarodne skupnosti so bile po potresu v Skopje uprte oči vsega sveta. Tako je ta strašna tragedija dala mestu tudi enkratno priložnost, da se je preobrazilo v moderno mesto – in Skopje je to priložnost dobro izkoristilo.

Kmalu po potresu je inštitut za mestno načrtovanje in arhitekturo v Skopju (ang. *Institute of Town Planning and Architecture of Skopje*, v nadaljevanju: ITPA) vodil postopek priprave novega glavnega načrta mesta s pomočjo tujih strokovnjakov OZN, pod vodstvom ustanov *Doxiadis Associates* iz Aten, *PolSERVICE* iz Varšave in *Willbur Smith and Associates* iz Velike Britanije. Po tem načrtu je bila predvidena hitra širitev mesta v naslednjih dvajsetih letih in tudi to, da bo Skopje postalo glavno mesto regije. Načrt je bil sprejet leta 1964 in je sprožil široko javno razpravo. Predstavljen je bil na razstavi, organizirani posebej v ta namen. »Projekt je bil 20. oktobra 1965 javno predstavljen v Skopju, na največji urbanistični razstavi, ki je bila kadar koli organizirana v Jugoslaviji. Naslednji mesec si jo je vsak teden ogledalo 10.000 ljudi. Med njimi so bili tudi tako ugledni gostje, kot je bil jugoslovanski predsednik, maršal Josip Broz Tito, in drugi predstavniki jugoslovanske vlade, poljski ministrski predsednik Josef Cyrankiewicz in švedski zunanji minister Nilsson.« (Razvojni program Združenih narodov, 1970: 124.) Razstava in osupljivo število njenih obiskovalcev ponazarjata izjemno kompleksnost načrtovalskih procesov ter zanimanje javnosti za načrtovalske procese v državi in za prihodnost mesta. Toda izvedba načrta bi trajala dvajset let, mestno središče pa je po katastrofi zahtevalo takojšnje ukrepanje. Eno leto po potresu, leta 1964, je OZN razpisala mednarodni natečaj za obnovo mestnega središča, nanj povabila »najbolj nadarjene ustvarjalce« (Razvojni program Združenih narodov, 1970: 297) in tako zaznamovala nov začetek načrtovanja Skopja. »Organizatorji so pojasnili, da je njihov namen pridobiti idealen mestni načrt, in sicer tako, da se ITPA zagotovi fond zamisli najrazličnejših visoko usposobljenih podjetij z bogatimi izkušnjami.« (Razvojni program Združenih narodov, 1970: 298.) Da bi uresničili to zamisel, so k sodelovanju povabili osem ekip arhitektov, od katerih so bile štiri iz tujine: Luigi Piccinato (Studio Scimemi) iz Rima, Maurice Rotival iz New Yorka, Kenzo Tange s sodelavci iz Tokia ter Jo van den Broek in Jaap Balema iz Rotterdama. Preostale štiri skupine so prihajale iz Jugoslavije: Radovan Mišćević in Fedor Wrenzler iz Zagreba, Edvard Ravnikar s sodelavci iz Ljubljane, Aleksander Đorđević iz Beograda in Slavko Brezovski s sodelavci iz Skopja. Žirija je ob koncu natečaja z večino glasov »priporočila, naj se tri petine nagradnega denarnega sklada dodelijo ekipi Kenza Tangeja zaradi visoke kakovosti oblikovalske celote in natančnih načrtov posameznih sklopov. Drugi dve petini naj pripadeta Mišćeviću in Wenzlerju, ker sta s predlogom pomembno pri-

spevala k učinkoviti in praktični uresnitvi programa« (Razvojni program Združenih narodov, 1970: 301).

Zadnja različica glavnega načrta za mestno središče se je imenovala »deveta različica« (slika 2b). Bila je rezultat sodelovanja med Tangejevo ekipo, hrvaško skupino arhitektov in ITPA, vendar je k njenemu nastanku nedvomno največ pripomogel natečajni predlog Kenza Tangeja in njegovih sodelavcev. Ko je nastajal načrt za Skopje, je bil Kenzo Tange na Japonskem že pomembna osebnost. Več let pred skopskim natečajem, leta 1960, je predstavil še en obsežen projekt, in sicer za Tokijski zaliv, znan pod imenom *Načrt za Tokio: k strukturni*

Slika 2: a) Središče mesta v ureditvenem načrtu Ludéka Kubeša in skupine češkoslovaških urbanistov iz leta 1948, prikazano po načelu figure in ozadja; b) deveta različica načrta rekonstrukcije mestnega središča iz leta 1965 (ilustracija: Jasna Stefanovska).

reorganizaciji, ki je na novo uredil mesto in mu omogočil rast po linearni osi čez zaliv. Načrt za središče Skopja, ki je nastal v okviru natečaja leta 1964 in je bil uradno sprejet leta 1965, je bil simboličen. Predvidel je monumentalni »zid« in »vrata«, ki sta spominjala na srednjeveške evropske mestne načrte, ki so povezovali osrednji del mesta. Mestna vrata označujejo mestno os vzhod–zahod in so prostor, na katerem poteka večina javnih funkcij mesta (administrativne, storitvene in gospodarske). Kjer je to mogoče, mestno središče obdaja obzidje; samo središče pa sestavljajo stanovanjski bloki in stolpnice na zunanji strani obroča. Načrt iz leta 1965 določa tudi strogo hierarhijo vseh vrst prometa in z njim je v mestnem središču predvideno nemoteno gibanje pešcev, ki poteka ločeno od prometa, zato so na nekaterih mestih uredili nadhode. V načrtu se prav tako razlikuje med staro osjo (ki poteka od severa proti jugu) in novo (od vzhoda proti zahodu), ki se sekata na mestnem trgu.

Vzporedno s spremembami družbene ureditve v dvajsetem stoletju in z različnimi vizijami, ki so bile povezane z glavnim mestom in so vplivale predvsem na njegovo središče, se je zelo spreminjalo tudi prebivalstvo mesta. Leta 1921 je imelo Skopje 41.000 prebivalcev, leta 1931 68.880, leta 1948 pa kar 88.355 (center za demografske raziskave, 1974: 54). V poročilu je dalje zapisano: »Skopje, glavno mesto Republike Makedonije, izkazuje največjo stopnjo rasti med vsemi republiškimi in pokrajinskimi središči med letoma 1921 in 1971 (enako velja tudi za celotno republiko).« Mesto je po drugi svetovni vojni zabeležilo še višjo stopnjo rasti števila prebivalcev. Število prebivalcev je leta 1961 naraslo na 166.890, v naslednjih desetih letih pa se je skoraj podvojilo, saj je leta 1971, ko je bil opravljen prvi popis prebivalstva po letu 1963, znašalo 314.552. Do leta 1981 se je število prebivalcev še naprej povečevalo in je znašalo 448.200 ali več kot enajstkrat več kot pred samo šestdesetimi leti. Medtem ko se je prebivalstvo mesta povečevalo, je mesto postalo sedež metalurške, kemične in farmacevtske industrije ter tudi univerze. Iz majhnega mesta se je Skopje razvilo v tretje največje mesto v Jugoslaviji (za Beogradom in Zagrebom).

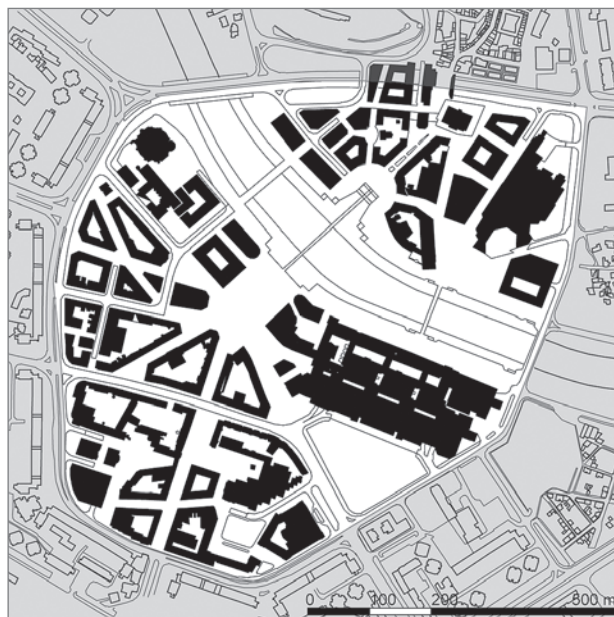
3 Urbanistično načrtovanje v Skopju in faze razvoja po letu 1990

Po razpadu Socialistične federativne republike Jugoslavije in osamosvojitvi Makedonije leta 1991 je prišlo do velikih sprememb, ki so ustvarile nove gospodarske in družbene razmere, ki so vplivale na načrtovalske procese v državi (glej Siljanska idr., v tisku). Tranzicijski procesi so v državi povzročili zmedo, zaradi česar je stopnja brezposelnosti znašala kar 30 % in 19 % prebivalstva je živelo pod pragom revščine (Svetovna banka, 2011). Po letu 1990 so se spremenili tudi načrtovalski sistem in institucionalni okviri, kar je pripeljalo do korenitega prestrukturiranja mesta. V tem obdobju lahko ločimo več faz

razvoja, ki označujejo slovo od socialističnega načrtovanja in družbene ureditve.

V prvem obdobju – takoj po padcu socializma –, ki je bilo zaznamovano z razpadom Jugoslavije (1991–1993), ni bilo jasnih predpisov, ki bi urejali gradbene procese. To je bilo obdobje stagnacije. Država je bila v nastajanju in gradbena dejavnost v mestu je bila zaustavljena zaradi pomanjkanja pravnih norm. To obdobje se je končalo s prvimi koraki k privatizaciji in preoblikovanju lastništva z zakonom o preoblikovanju podjetij z družbenim kapitalom (mak. *Zakon za transformacija na pretprijatijata so opstestven capital*; Sl. v. RM, št. 38/1993). Ta zakon jasno zaznamuje proces odmikanja od socialističnega načrtovanja, kar je posledica preoblikovanja lastništva, ki je bilo ena najpomembnejših nalog v obdobju tranzicije. Za to obdobje je značilna ustavitev rasti v vseh sektorjih in vsesplošna gradbena nedejavnost.

Obdobju stagnacije (1993–2004) je sledilo obdobje destabilizacije ali nihanja. V tem obdobju so začeli potekati procesi privatizacije, ki ustvarjajo nove razmere za gradbene dejavnosti. Privatizacija v Makedoniji je bila dolga in naporna. Začela se je konec leta 1989 (agencija Republike Makedonije za privatizacijo, 2011), pravi zagon pa je dobila šele, ko je bila država samostojna in je uvedla svoj pravni sistem. Prvi je bil sprejet zakon o preoblikovanju podjetij z družbenim kapitalom leta 1993, ki sta mu leta 1996 sledila zakona o privatizaciji državnega kapitala v podjetjih in kmetijskega sektorja. Poleg tega je ponovna uvedba lastništva sprožila špekulativno gradnjo in porušila ravnovesje, ki je vladalo v socializmu. V tem začetnem obdobju samostojne države so se odgovornosti lokalne uprave zmanjšale, saj se je leta 1996 število občin s 34 povečalo na 123, s čimer so se zmanjšale njihova velikost in pristojnosti. Prvi premik od centraliziranega, s strani vlade nadzorovanega sistema k decentraliziranemu sistemu, ki je prenesel pristojnosti na občine, se je zgodil leta 1995, prehod pa je prvi zaznamoval zakon o lokalni samoupravi (mak. *Zakon za lokalnata samouprava*; Sl. v. RM, št. 60/1995). S tem zakonom so občine dobile več pristojnosti, kar je povečalo odgovornosti lokalne uprave, saj so z njim lokalne oblasti prvič dobile pravico, da lahko sprejemajo svoj proračun, s čimer so dobile finančno avtonomijo in proste roke pri usklajevanju programov na področju kulture, izobraževanja, zdravstva, javnih storitev in urbanističnega načrtovanja. Urbanistične programe naj bi uresničevali z možnostjo, da lokalne oblasti sprejmejo splošni in podrobni urbanistični načrt. Zakon je ponovno vzpostavil avtonomijo občin in je pomenil odmik od centraliziranega načrtovanja, saj je načrtovalske pristojnosti prenesel z državne ravni na lokalno. Čeprav so bili prvi pravni koraki narejeni že leta 1995, velja za dejanski korak k reorganizaciji in decentralizaciji šele zakon o teritorialni organizaciji lokalne samouprave v Republiki Makedoniji (mak. *Zakon za teritorijalnata organizacija na lokalnata*

Slika 3: Območje »malega obroča« v središču mesta v načrtu iz leta 1997, ki so ga oblikovali Miroslav Grčev, Vlatko P. Korobar in Mirjana Penčić. Območje je prikazano po načelu figure in ozadja (ilustracija: Jasna Stefanovska).

samouprava vo Republika Makedonija; Sl. v. RM, št. 55/2004), s katerim se je zmanjšalo število občin, in sicer s 123 občin – kolikor jih je bilo ustanovljeno leta 1996 – na 84 v letu 2004

V obdobju destabilizacije se je mesto razširilo na obrobje, poleg tega so bile za ta čas značilne številne nezakonite gradnje, ki so pomenile začetek nenačrtnega širjenja mesta. Novogradnje so se močno razlikovale glede na namembnost, imele so nizko gostoto in bile so razpršene, nastale pa so na kmetijskih zemljiščih. Hkrati so se že leta 1991 v novih razmerah pojavile prve pobude za oblikovanje glavnega načrta mestnega središča Skopja po tem, ko je to postalo glavno mesto Republike Makedonije. Vendar je bil prvi načrt za mestno središče uradno sprejet šele leta 1997, njegovi avtorji pa so bili Miroslav Grčev, Vlatko P. Korobar in Mirjana Penčić (slika 3). Načrt je predvidel predvsem zapolnitev zapuščenih prostorov v mestnem središču in ponovno obuditev gradbene dejavnosti, ki je bila prekinjena pred dvema desetletjema. Nastal je po več kot tridesetletnem premoru pri načrtovalskih procesih v mestu. V svojem bistvu je načrt odziv na rigidnost modernističnih načrtovalskih procesov mesta, ki so bili sestavni del prejšnjih dveh mestnih načrtov. Načrt iz leta 1997 je med drugim predvideval povečano raven urbanosti, obnovo delov in posameznih stavb mesta, rekonstrukcijo obstoječih stavb, vključitev stavb v obstoječo strukturo urbanih blokov ter rekonstrukcijo urbanih blokov in delov mesta, ki so jih določale obstoječe osi.

Načrt iz leta 1997 se ni spreminjal več kot deset let. V tem času je bilo uresničeno nekaj njegovih manjših delov, večinoma tistih, povezanih z vključitvijo stavb v obstoječo strukturo urba-

nih blokov. Medtem se je načrtovalski sistem v državi poslabšal in ustvaril plodna tla za spremembe in popravke načrta. To se izraža v prevladi politike na področju načrtovanja, v deregulaciji načrtovalskih procesov in spremembah družbenih okoliščin, ki označujejo konec faze nihanja in premik k novemu obdobju.

Obdobje po letu 2004 je bilo usmerjeno k storitvam. Zanj so bile značilne nove naložbe, ki so pri načrtovanju dajale glavni poudarek interesom posameznika, kar je vodilo k drobljenju urbanega tkiva. Urbanistično načrtovanje se je odmikalo od centralno nadziranega mehanizma k razdrobljenim načrtovalskim organom decentralizirane vlade, vendar ti niso imeli pregleda nad celotnim procesom in so ščitili predvsem javni interes. Še več, občine so od leta 2002 po zakonu o lokalni samoupravi (mak. *Zakon za lokalnata samouprava*, Sl. v. RM, št. 5/2002) odgovorne za urbanistične procese in izdajanje gradbenih dovoljenj za stavbe, ki so z zakonom opredeljene kot lokalno pomembne. Poleg tega imajo zagotovljene neodvisne vire dohodka na račun lokalnih davkov, dajatev in pristojbin, določenih z zakonom. Med to fazo se je okreplila gradnja zunaj mestnega središča in rast je večinoma potekala na mestnem obrobju, kar je še pospešilo širjenje mesta, ki se je začelo že v prejšnji fazi. Ljudje se selijo iz mestnega središča v predmestje. Čeprav je bil novi zakon o lokalni samoupravi sprejet leta 2002, sta se dejanska decentralizacija in prenos pristojnosti začela šele leta 2004 z zakonom o teritorialni organizaciji lokalne samouprave v Republiki Makedoniji. S tem zakonom se je zmanjšalo število občin, posledično pa so se povečale njihove pristojnosti.

V tem obdobju, ki je bilo usmerjeno k storitvam, in po letu 2007 je bilo izvedenih več uradnih revizij načrta iz leta 1997. Vsaka od njih je dvignila veliko prahu ter močno spremenila grajeno tkivo mestnega središča in prvotno vizijo iz leta 1997. Številne revizije in spremembe prvotnega načrta, do katerih je prišlo v razmeroma kratkem času, niso ustrezale socialnim, ekonomskim in urbanim razmeram v mestu. S temi spremembami in procesi njihovega nastajanja je postalo jasno, da načrtovanje ne more delovati kot orodje nadzora in razvoja, hkrati pa ščititi predvsem javne interese. Središče mesta se ne zgošča samo zaradi uvedbe širšega programa dejavnosti, ampak tudi zaradi novih stavb, ki so zapolnile prazne prostore v sklopu špekulativne načrtovalske strategije, zaradi česar je le malo javnih prostorov ostalo nedotaknjeno. Te spremembe najpomembnejšega dela mesta so bile skrivna naloga peščice načrtovalcev. Niso bile javno predstavljene in obravnavane, zato sta njihovo ozadje in transparentnost hitro pridobljenih uradnih soglasij vprašljiva.

Vse te spremembe so pozneje dobile ime »Skopje 2014«. Prvič so bile javno predstavljene v videoposnetku, ki so ga predvajali v začetku leta 2010 (Perseytube, 2010). Ta videovizije ni samo

Slika 4: a) Stavba ustavnega sodišča, državnega arhiva in arheološkega muzeja med gradnjo; b) stavba muzeja makedonskega boja in starega gledališča. Te stavbe spadajo med najpomembnejše projekte v mestnem središču v sklopu projekta »Skopje 2014« (foto: Jasna Stefanovska).

povezal, temveč je tudi jasno določil predvideno leto njene uresničitve. Doslej si ga je ogledalo več kot 180.000 ljudi in še vedno v zvezi z njim potekajo živahne razprave o potrebnosti in estetiki vizije.

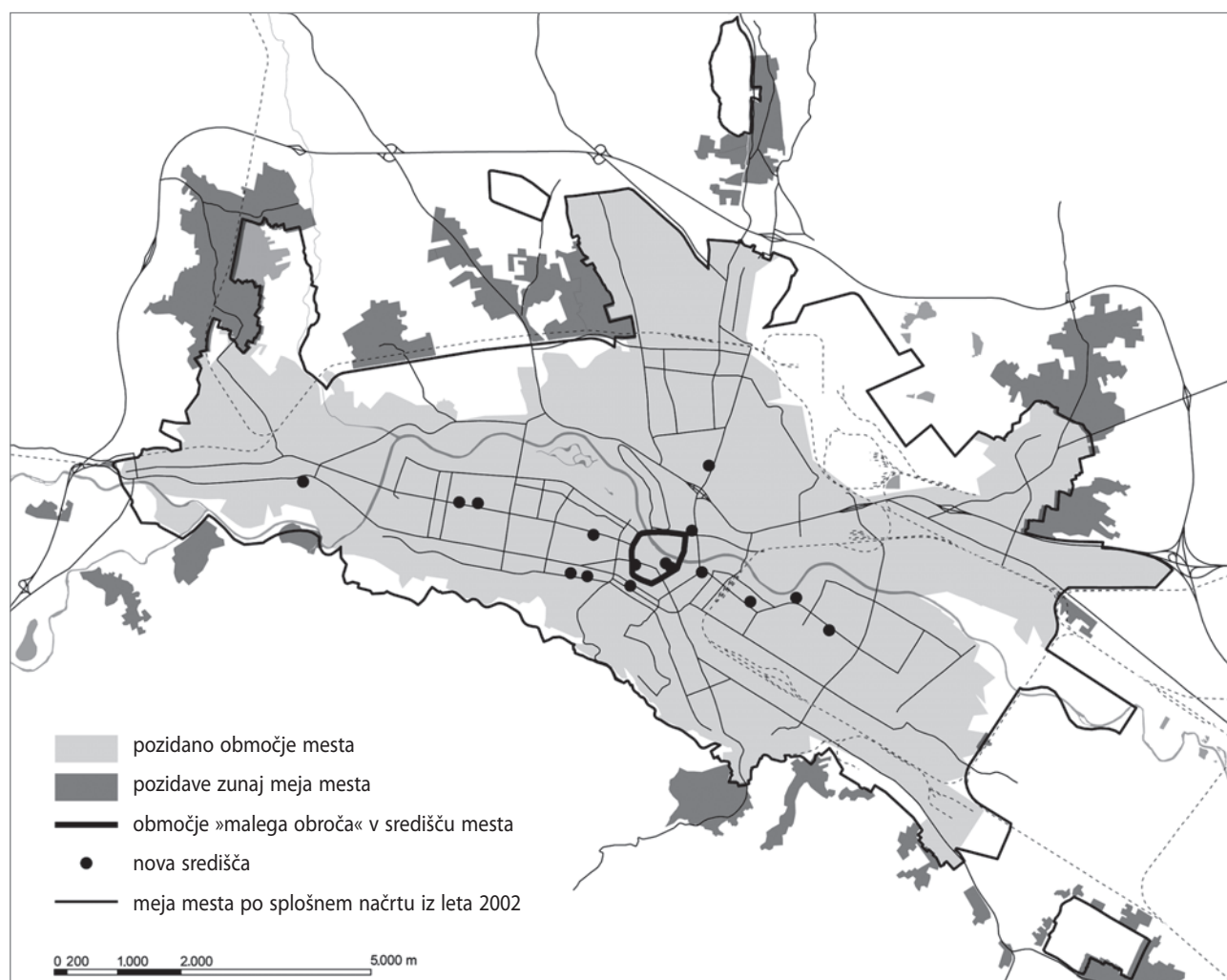
Projekt »Skopje 2014« je deležen številnih kritik strokovne javnosti. Njegovi nasprotniki ga opisujejo kot »antikvizacijo«, ker so njegovo bistvo javne stavbe, zgrajene v psevdoantičnem slogu, in številni spomeniki, ki so posvečeni osebam iz makedonske zgodovine in so posejani naokrog brez kakršne koli logike. Ti ikonični projekti za novo glavno mesto poskušajo poustvariti podobo mesta, ki ni nikoli obstajalo. Vse to pa nadalje zaostreje problematiko njegovega zgodovinskega ozadja. Čeprav se v mestnem središču gradijo javne stavbe, je proces njihove gradnje in potrditve enako vprašljiv kot načrt, katerega del so. Ti projekti so v nasprotju z namembnostjo javnega prostora in so brez tipologije; primer za to je stavba, ki naj bi pod eno streho združevala ustavno sodišče, državni arhiv in arheološki muzej. Na obrežju naj bi bili še agencija za elektronske komunikacije, sedež državnega tožilstva in finančne policije

ter nova stavba ministrstva za zunanje zadeve. Gre za izolirane ustanove, ki ne spodbujajo javnega življenja, stale pa bodo na enem najbolj osrednjih javnih prostorov v mestu.

Te faze potrjujejo, da je Skopje prestalo procese radikalne preobrazbe, ki niso samo institucionalni, družbeni ali politični, temveč že od leta 1991 vplivajo tudi na njegovo grajeno okolje. Pravzaprav se Skopje še vedno prilagaja novim kompleksnim razmeram. Novosprejete spremembe v pravnem, upravnem in finančnem sistemu pomenijo jasen premik od socialistične ureditve in načrtovanja »k temu, kar je veliko manj gotovo« (Harloe, 1996: 11). V primeru Skopja je jasno, da je mesto še vedno v prehodni fazi in da še ni doseglo faze popolne preobrazbe iz enega organizacijskega sistema v drugega, kakršen koli že ta je. V Skopju traja tranzicija že več kot dvajset let in tako kot v drugih mestih »posvečanje tej po navadi prej poudarja nekontinuiteto kot kontinuiteto« (Nedović-Budić idr., 2006: 11).

Tranzicija velja za končano šele, ko načrtovalski procesi po-

stanejo bolj transparentni in demokratičnejši, ko javni interes postane prioriteta in ko urbanistično načrtovanje doseže stopnjo »nepogrešljive družbene dejavnosti za vse demokratične družbe, ki so dosegle določeno raven zrelosti« (Stanilov, 2007b: 424). Konec tranzicijskega obdobja bo omogočil razvoj javnih projektov in javno-zasebnih partnerstev, katerih cilj bo ustvariti visoke in stabilne stopnje rasti na vseh ravneh in enakomerno porazdelitev prostorskih priložnosti. Prinesel bo tudi stabilizacijo načrtovalskih procesov, skupaj s strateškim načrtovanjem in z razmišljanjem o viziji boljšega mesta. Pomemben dejavnik, ki še dodatno prispeva k prekinitvi procesov preobrazbe in prihodnjih načrtovalskih dejavnosti v mestu, je novejša legalizacija prej neurejenih in neodobrenih gradenj po vsej državi. Leta 2011 je bila z zakonom o nezakonitih objektih (mak. *Zakon za postopovanje so bespravno izgradeni objekti*, Sl. v. RM, št. 23/2011) omogočena legalizacija 342.794 stavb po vsej državi (ministrstvo za promet in komunikacije, 2011a). Končno število nezakonitih stavb v Skopju, prijavljenih za spremembo statusa, ni znano, toda nekaj dni pred zadnjim rokom za oddajo prošenj, ki je potekel 3. septembra 2011, je

Slika 5: Prikaz najnovejših razvojnih smeri v Skopju – širjenje zunaj meja mesta in pojav novih središč zunaj osrednjega dela mesta (ilustracija: Jasna Stefanovska)

Preglednica 1: Izseljevanje in priseljevanje v Skopju (2006–2010)

Leto	Priseljeni	Izseljeni	Migracijski indeks
2006	5.057	4.321	+736
2007	3.898	3.174	+724
2008	3.025	2.557	+468
2009	2.109	1.505	+604
2010	2.270	2.014	+256

Vir: državni statistični urad Republike Makedonije (2006–2010)

bilo prošenj 39.786 (ministrstvo za promet in komunikacije, 2011b). Verjetno je končna številka še višja. Njihova legalizacija spodkopava namen prihodnjih načrtovalskih dejavnosti v mestu in zato je tudi prihodnost mesta manj gotova. Medtem ko makedonsko glavno mesto pretresajo taki škandali, prihaja tudi do sprememb v številu prebivalstva. Od leta 1990 prebivalstvo glavnega mesta vztrajno raste in vrstijo se hitre demografske spremembe. Leta 1994 je bilo v mestu 448.200 prebivalcev, med popisom prebivalstva leta 2002 pa že 506.962. Do naslednjega popisa prebivalstva bo ta številka verjetno narasla na več kot 600.000. Ta rast ni samo rezultat nenehnega povečevanja rodnosti v mestu (6.118 rojstev leta 2007; 6.306 leta 2008; 6.527 leta 2009; 6.703 leta 2010, po podatkih državnega statističnega urada) in padanja umrljivosti (4.639 umrlih leta 2007; 4.536 leta 2008; 4.584 leta 2009; 4.649 leta 2010), temveč tudi procesov notranjih migracij v državi, pri katerih beležijo rekordno preseljevanje iz drugih mest v glavno mesto.

Dejansko število prebivalstva v mestu je lahko še večje in stopnja rasti še višja, saj tam živi veliko neprijavljenih ljudi iz drugih delov države, predvsem študentov. Skupaj s povečevanjem mestnega prebivalstva se je v zadnjih dvajsetih letih povečal tudi obseg mesta. V zadnjem desetletju je to širjenje potekalo v obliki agresivne gradnje in pozidav v samem mestu in na rodovitni zemlji okrog njega, pri čemer zaradi pomanjkanja skrbnega načrtovanja ni bila zagotovljena trajnostna rast. Druga značilnost te faze, ki jo je treba omeniti, je pojav novih središč oziroma območij z veliko gostoto pisarniških in poslovnih objektov. To zgoščevanje potrošniških storitev je eden glavnih dejavnikov prostorskega prestrukturiranja mesta po letu 2004. Novonastala središča imajo pomembno vlogo pri preobrazbi in prostorskem prestrukturiranju fizične podobe mesta, in sicer ne samo zaradi selitve iz mestnega središča na obrobje, temveč tudi zaradi oblikovanja nove mestne pokrajine.

4 Sklep ali Kaj se je zgodilo Skopju?

»Zdaj nam je ostal svet brez urbanizma, samo z arhitekturo, z vse več arhitekture. Arhitektura zapeljuje s svojo urejenostjo; določa, izključuje, omejuje, ločuje od ‚drugih‘ – vendar tudi uničuje,« pravi Rem Koolhaas (1996: 193) v eseju *Whatever happened to urbanism?* (Kaj se je vendar zgodilo urbanizmu?). Zdi se, da je Skopje z zadnjimi predlogi in projekti za mestno

središče obstalo prav v takem stanju. Z arhitekturo, z vse več arhitekture, ki se predlaga in gradi – čeprav to, kar se trenutno dogaja v mestnem središču, težko opišemo kot načrtovanje ali arhitekturo. Pravzaprav so najnovejše gradnje v mestnem središču smrt stroke in korak nazaj na njeni poti premagovanja tranzicijske faze in premagovanja splošnega stanja zmede, pri čemer je njihov cilj neposredno eksperimentiranje s »pravico do mesta« (Harvey, 2008). Ironično je, da se po skoraj stoletju od prvega načrta, skoraj pol stoletja po potresu leta 1963 in herojskem načrtu za mesto, ki je med drugim privedel do velikega sodelovanja javnosti v obliki osupljivo visoke obiskanosti razstave, Skopje v 21. stoletju zdi skoraj popolno nasprotje prejšnjih pobud. Ni več drznih, sodobnih vizij ali razstav, ki bi javnost spodbujale k raziskovanju in sodelovanju, zelo redke razprave med strokovnjaki pa ne dajejo vidnih rezultatov. Načrt iz leta 1965 je mogoče spremenil podobo Skopja, toda najnovejše revizije načrta za mestno središče neizpodbitno spreminjajo usodo mesta in njegovo kulturno pokrajino.

V članku se obravnava načrtovalska zgodovina Skopja v zadnjih sto letih in določena so tri najpomembnejša obdobja tranzicijskega razvoja: obdobje stagnacije, obdobje destabilizacije ali nihanja in obdobje, usmerjeno k storitvam. V članku so tudi orisani različni načrti urejanja krhkega glavnega mesta, razkriva pa se tudi njihova raznolikost v povezavi s časom in z okoliščinami, v katerih so nastali. V prvem delu članka so opisani začetki načrtovalskih pobud po letu 1914 in vizionarski načrti, povezani s prihodnostjo mesta v različnih političnih okoliščinah države, v drugem delu pa je razčlenjeno in preučeno načrtovanje glavnega mesta mlade samostojne države v neskončnem obdobju tranzicije. To obdobje se je začelo po razpadu Jugoslavije in padcu socializma, s katerima je Makedonija skupaj z drugimi državami nekdanje Jugoslavije vstopila v obdobje tranzicije. Te nove razmere so vplivale na grajeno okolje in ga spremenile, kar je pripeljalo do deregulacije načrtovalskih procesov in drobljenja urbanega tkiva. Tranzicija v Skopju še vedno ni končana in mesto si še vedno prizadeva najti pot iz nje.

Zadnji dogodki v mestnem središču samo potrjujejo, da tranzicija še traja in da je mesto ne zmore premagati. V tem trenutku v mestnem središču poteka gradnja najpomembnejših in najznačilnejših javnih stavb – gledališča, filharmonije, državnega arhiva, arheološkega muzeja in ustavnega sodišča, državnega tožilstva, finančne policije in muzeja –, kar usmerja vso pozornost v ta razmeroma mali osrednji del mesta. Zaradi sloga in hitrosti gradnje je jasno, da je cilj zadnjega mestnega projekta »poudariti te sestavne dele kot ikone narodne identitete tako, da bodo na vsak način naredili vtis na javnost« (Wagenaar, 2000: 4). Mestno središče je že zdaj natrpano, še bolj pa bo, ko bodo vse te načrtovane stavbe dokončane in dane v uporabo. Vzporedno s tem dogajanjem v mestnem središču tudi obrobje

mesta ogrožajo nenačrtovane in nezakonite novogradnje, ki večinoma ostajajo neopazene, vendar bistveno spreminjajo videz mesta in dodatno prispevajo k njegovi negotovi prihodnosti. Skopje bo moralo spet vstati, kot je že večkrat v svoji zgodovini: po požaru, ki ga je leta 1689 zanetil avstrijski general Piccolomini, po katastrofalnem potresu leta 1963, zdaj pa mora spet vstati po dolgi tranziciji. »Bolj kot kadar koli prej je mesto vse, kar imamo,« pravi Rem Koolhaas (1996: 193) na koncu svojega eseja, in to velja tudi za Skopje.

Jasna Stefanovska
University of Ss. Cyril and Methodius, Faculty of Architecture, Department of Urbanism, Skopje, Makedonija
Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Slovenija
E-pošta: j.stefanovska@arh.ukim.edu.mk

Janez Koželj
Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Slovenija
E-pošta: janez.kozelj@fa.uni-lj.si

Viri in literatura

- Agencija Republike Makedonije za privatizacijo (2011): *Privatization in Macedonia*. Skopje.
- Center za demografske raziskave (1974): *The population of Yugoslavia, 1974*. Beograd.
- Doytchinov, G. (2004): Sofija – mesto priložnosti, mesto diskontinuum [Sofia – a city of potentials, a city in a discontinuum]. *Urbani izziv*, 15(2), str. 25–31 [117–120]. DOI: 10.5379/urbani-izziv-2004-15-02-003
- Državni statistični urad Republike Makedonije (2006–2010): *Emigrated and immigrated persons in the Republic of Macedonia, 2006–2010*. Skopje.
- Harloe, M. (1996): Cities in the transition. V: Andrusz, G., Harloe, M., in Szelenyi, I. (ur.) *Cities after socialism – urban and regional change and conflict in post-socialist societies*, str. 1–29. Oxford, Blackwell Publishing.
- Harvey, D. (2008): The right to the city. *New Left Review*, 53, str. 23–40.
- Hirt, S., in Stanilov, K. (2009): *Twenty years of transition: the evolution of urban planning in Eastern Europe and the former Soviet Union 1989–2009*. Nairobi, UN-HABITAT.
- Ioan, A. (2007): The peculiar history of (post)communist public places and spaces: Bucharest as a case study. V: Stanilov, K. (ur.) *The post-socialist city: Urban form and space transformations in Central and Eastern Europe after socialism*, str. 301–312. Dordrecht, Springer.
- Koolhaas, R. (1995): Whatever happened to urbanism? V: Koolhaas, R., in Mau, B. (ur.) *S, M, L, XL*, str. 959–971. New York, Monicelli Press.
- Le Corbusier (1935): *La ville radieuse*. Paris, Editions de l'Architecture d'aujourd'hui, Féral.
- Ministrstvo za promet in komunikacije (2011a): *Submitted over 342 thousand applications for legalisation of illegal buildings*. Skopje.
- Ministrstvo za promet in komunikacije (2011b): *Submitted 149,101 applications for legalisation of illegal buildings*. Skopje.
- Nedovic-Budic, Z., Tsenkova, S., in Marcuse, P. (2006): The Urban mosaics of post-socialist Europe. V: Tsenkova, S., in Nedovic-Budic, Z. (ur.): *The urban mosaic of post-socialist Europe: Space, institutions and policy*, str. 3–20. Heidelberg, Physica-Verlag.
- Organizacija Združenih narodov za izobraževanje, znanost in kulturo: (1968) *The Skopje earthquake 1963*. Amsterdam.
- Perseytube, (2010): *Macedonia timeless capital Skopje 2014*. Dostopno na: <http://www.youtube.com> (sneto 25. 10. 2011).
- Pichler-Milanović, N. (2004): Interurbane transformacije v srednji in vzhodni Evropi [Inter-urban transformation in Central and Eastern Europe]. *Urbani izziv*, 15(2), str. 5–16 [105–111]. DOI: 10.5379/urbani-izziv-2004-15-02-001
- Razvojni program Združenih narodov (1970): *Skopje resurgent: The story of a United Nations special fund town planning project*. New York.
- Sailer-Fliege, U. (1999): Characteristics of post-socialist urban transformation in East Central Europe. *GeoJournal*, 49(1), str. 7–16. DOI: 10.1023/A:1006905405818
- Siljanoska, J., Korobar, V. P., in Stefanovska, J. (v tisku): Causes, consequences and challenges of shrinkage: The case of small cities in a transition society. *Built Environment*, 38(2).
- Stanilov, K. (ur.) (2007a): *The post-socialist city: Urban form and space transformations in Central and Eastern Europe after socialism*. Dordrecht, Springer.
- Stanilov, K. (2007b): Urban planning and the challenges of post-socialist transformation. V: Stanilov, K. (ur.) *The post-socialist city: Urban form and space transformations in Central and Eastern Europe after socialism*, str. 413–425. Dordrecht, Springer.
- Svetovna banka (2011): *Data by country: Macedonia, FYR*. Dostopno na: <http://data.worldbank.org> (sneto 20. 11. 2011).
- Tosics, I. (2006): Spatial restructuring in post-socialist Budapest. V: Tsenkova, S., in Nedovic-Budic, Z. (ur.): *The urban mosaic of post-socialist Europe: Space, institutions and policy*, str. 131–150. Heidelberg, Physica-Verlag. DOI: 10.1007/3-7908-1727-9_7
- Tsenkova, S. (2006): Beyond transitions: Understanding urban change in post-socialist cities. V: Tsenkova, S., in Nedovic-Budic, Z. (ur.): *The urban mosaic of post-socialist Europe: Space, institutions and policy*, str. 21–51. Heidelberg, Physica-Verlag.
- Tsenkova, S., in Nedovic-Budic, Z. (ur.): (2006) *The urban mosaic of post-socialist Europe: Space, institutions and policy*. Heidelberg, Physica-Verlag. DOI: 10.1007/3-7908-1727-9_2
- Vujovic, M., in Petrovic, M. (2007): Belgrade's post-socialist urban evolution: Reflections by actors in the development process. V: Stanilov, K. (ur.): *The post-socialist city: Urban form and space transformations in Central and Eastern Europe after socialism*, str. 361–384. Dordrecht, Springer.
- Zakon za lokalnata samouprava*. Sluzben vesnik na Republika Makedonija, št. 60/1995. Skopje.
- Zakon za lokalnata samouprava*. Sluzben vesnik na Republika Makedonija, št. 5/2002. Skopje.
- Zakon za postopuvanje so bespravno izgradeni objekti*. Sluzben vesnik na Republika Makedonija, št. 23/2011. Skopje.
- Zakon za teritorijalnata organizacija na lokalnata samouprava vo Republika Makedonija*. Sluzben vesnik na Republika Makedonija, št. 55/2004. Skopje.
- Zakon za transformacija na preprijatijata so opstestven kapital*. Sluzben vesnik na Republika Makedonija, št. 38/1993. Skopje.
- Wagenaar, M. (2000): Townscapes of power. *GeoJournal*, 51(1–2), str. 3–13. DOI: 10.1023/A:1010841010012